

ARTYKUŁY

Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym
PL ISSN 1643-8191, t. 36 (1)/2016, s. 17–39

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2016.002>

SŁAWOMIR JĘDRASZEK*

Militarna ikonografia boga Besa na przykładzie zabytków koroplastycznych pochodzących z Egiptu okresu grecko-rzymskiego. Symbol i znaczenie

Military iconography of the god Bes of terracottas based
on the example objects coming from Graeco-Roman Egypt.
Symbol and meaning

Streszczenie: Tematem artykułu pozostaje problem związany z interpretacją głównie zabytków terakotowych wyobrażających apotropaicznego boga Besa, szczególnie w jego wojskowej ikonografii. Karłowate bóstwo, po jego przemianie z postaci lwa w postać boga o militarnych cechach ikonograficznych (w kompletnym uzbrojeniu), co nastąpiło w okresie Hellenistycznym, jest wyjątkowo interesujące. Artykuł ten nie dotyczy jedynie ikonograficznej genezy Besa oraz chronologii, ale również zawiera głównie jego wojskowy aspekt

* Instytut Archeologii i Etnologii, Uniwersytet Gdański, ul. Bielańska 5, 80-851 Gdańsk; e-mail: jedraszek@ug.edu.pl.

ikonograficzny, reprezentujący różne tradycje, posiadając wielopoziomowe symboliczne znaczenia.

Abstract: The subject of my paper deals with the problems surrounding the interpretation of the mainly terracotta figurines of the apotropaic deity called Bes, especially in his military iconographic embodiment. The dwarf Bes, after his transformation from his originally leonine form into his later military form in the Hellenistic period (often shown fully armed), is extremely interesting. This article is, therefore, not only concerned with the iconographic genesis of the deity and his chronology, but also presents his military aspect as being one of the key elements in his iconographic development, representing diverse traditions, which have a multi-level symbolism of meaning.

Słowa kluczowe: bóg Bes, okres Hellenistyczny

Keywords: god Bes, Hellenistic period

Wizerunek militarny, czy też wojskowa ikonografia egipskiego boga Besa¹, stanowi jeden z licznych przykładów sztuki koroplastów, wyjątkowo intensywnie rozwijającej się w Egipcie doby Ptolemeuszy. Sztuki niezwyklej, bowiem łączącej zarówno elementy identyfikowane z miejscową kulturą Egiptu, często jeszcze faraonńskiego okresu, z tradycjami greckimi czy macedońskimi, jak również rzymskimi². Dlatego też rzemiosło koroplastyczne pozostaje istotnym źródłem umożliwiającym stosunkowo szerokie

¹ Na temat genezy bóstwa zobacz m.in.: H. Altenmüller, *Bes*, „Lexikon der Ägyptologie” 1975, vol. 1, 720–724 (kolumny); J. F. Romano, *The origin of the Bes-Image*, „Bulletin of the Australian Centre for Egyptology” 1980, vol. 2, s. 39–56; idem, *Notes on the Historiography and History of the Bes-image in Ancient Egypt*, „Bulletin of the Australian Centre for Egyptology” 1998, vol. 9, s. 89–101; V. Dasen, *Dwarfs in Ancient Egypt and Greece*, Oxford 1993, s. 60–64.

² Szeroko na temat sztuki koroplastów okresu hellenistycznego oraz rzymskiego zob. m.in.: D. M. Bailey, *Catalogue of the Terracottas in the British Museum*, vol. 6: *Ptolemaic and Roman Terracottas from Egypt*, London 2008; C. Boutantin, *Terres cuites et culte domestique. Bestiaire de l'Égypte gréco-romaine*, Leiden–Boston 2014; D. K. Tezgör, *Tanagrèennes d'Alexandrie. Figurines de terre cuite hellénistiques des nécropoles orientales. Musée gréco-romain d'Alexandrie*, Le Caire 2007; F. Dunand, *Catalogue des terres cuites gréco-romaines d'Égypte*, Paris 1990; H. Szymańska, *Terres cuites d'Athribis*, Turnhout 2005.

interpretowanie zabytków terakotowych, uwzględniając zarówno ich wymowę symboliczną, religijną czy magiczną, ale także społeczną i polityczną.

Wizerunki militarne interesującego nas tutaj apotropaicznego boga Besa nie stanowią wyłącznie domeny rzemiosła koroplastycznego czy sztuki terakoty³. Niemniej jednak to właśnie w koroplastyce ikonografia militarna Besa, została najpełniej wyrażona, co również stanowi niezwykle interesujące zjawisko, które możemy zarówno odnosić do funkcji jaką przypisuje się zabytkom terakotowym, jak też i do samego znaczenia religijnego tego boga. Było to bóstwo niezwykle popularne zarówno w czasach Egiptu doby faraonńskiej, jak również w czasach hellenistycznych czy w okresie rzymskiego panowania w Egipcie.

Celem niniejszego artykułu jest próba wskazania znaczenia symbolicznego poszczególnych elementów ikonograficznych współtworzących obraz egipskiego boga Besa wyobrazonego w konwencji wojownika⁴, oraz określenie jego funkcji. W tekście, zostanie także zaproponowany chronologiczny rozwój wojowniczego obrazu Besa, wyposażonego w rozmaite atrybuty militarne, jak: tarcze, miecze i zbroje. To właśnie te atrybuty obecne w ikonografii bóstwa, pozwoliły na ukształtowanie się w pełni obrazu Besa wojownika. Fakt taki stanowi niezwykle interesujące zagadnienie, zarówno

³ Znane są także zabytki identyfikowane z Besem, również i z jego wojskową ikonografią, które wykonane zostały w innych materiałach. Zobacz między innymi zabytek (wapienna stela) pochodzący z Sakkary, znajdujący się w obecnie w zbiorach Allard Pierson Museum, zob. H. Brijder, G. Jurriaans-Helle, *Allard Pierson Museum*, Amsterdam 2002, s. 41, il. 32. Zobacz również interesujący ikonograficznie zabytek w postaci wapiennej steli znajdujący się w kolekcji Petrie Museum of Egyptian Archaeology (UC16592). Zabytek identyfikowany został jako „Bes jako rzymski wojownik”, co również wiąże się z jego datowaniem na okres rzymski (M. H. Stewart, *Egyptian Stelae, Reliefs and Paintings from the Petrie Collection, Part 3: The Late Period with a supplement of miscellaneous inscribed material*, Warminster 1983, s. 13, nr 42 tab. 19. Choć być może należy raczej przesunąć datowanie zabytku na okres hellenistyczny. Co jednak wymaga podkreślenia, wizerunki apotropaicznego bóstwa w wojskowej formule są często zbliżone do tych terakotowych, zarówno w formach statuarycznych, jak też plakiet.

⁴ Zobacz również starszy artykuł odnoszący się do przedstawień militarnych boga Besa: S. Jędraszek, *Wojownicze Bóstwo Bes*, „Scripta Biblica Et Orientalia” 2012, t. 4, s. 145–177. Zob. także: Y. Volokhine, *Une représentation d'un Bès armé*, „Bulletin de la Société d'Égyptologie, Genève” 2002–2003, vol. 25, s. 153–164.

w kontekście egipskiej sztuki koroplastów okresu grecko-rzymskiego ogólnie, jak również w aspekcie innych ikonograficznie wizerunków boga Besa, szeroko rozpowszechnionych i spopularyzowanych w terakotowym rzemiośle egipskim omawianego przedziału chronologicznego. Należy ponadto dodać, że interesujący nas tutaj obraz bóstwa, obecny jest w wyrobach rzemieślniczych, czy artystycznych wykonywanych w innych artystycznych materiałach, takich jak brąz, kamień, czy drewno⁵, co być może wypływa z popularyzacji wizerunku bóstwa w sztuce terakoty.

Ryc.1. Wapienna stela wyobrażająca wizerunki boga Besa, Egipt I w. przed Chr–I w. po Chr. ©The Trustees of the British Museum

W miejscu tym należy także zauważyć, że koroplastyka Egiptu okresu grecko-rzymskiego, przynosi stosunkowo liczne przykłady wojskowych statuetek i terakotowych plaki, niemniej jednak, tylko nieliczne

⁵ Zobacz również interesujące brązowe dzwonki z okresu rzymskiego w formie głowy Besa znajdujące się w kolekcji Petrie Museum of Egyptian Archaeology (UC8976; UC33266; UC33262) czy zabytki wykonane z wapienia, które odkryte zostały w sanktuarium bóstwa ulokowanym na krawędzi pustynnego płaskowyżu w Sakkarze, J. E. Quibell, *Excavations at Saqqara (1905–1906)*, Le Caire 1907, s. 12–14 tabl. XXVI–XXXVIII; Y. Volokhine, *Quelques aspects de Bès dans les temples égyptiens de l'époque gréco-romaine*, [w:] *Isis on the Nile. Egyptian Gods in Hellenistic and Roman Egypt, Proceedings of the IVth International Conference of Isis Studies, Liège, November 27–29 2008*. Michael Malaise in honorem, ed. L. Bricault, M. J. Versluys, Leiden–Boston 2010, s. 245–248.

bóstwa⁶, zostały – podobnie jak opiekuńczy Bes wyobrażone w konwencji wojownika, co również jest znaczące. Fakt taki, w kontekście interesującego nas tutaj bóstwa, identyfikować należy między innymi z przypisywanymi Besowi funkcjami apotropaicznymi, jego znaczeniem symbolicznym identyfikowanym z szeroko rozumianą walką oraz zwycięstwem.

Ryc. 2. Terakotowa statuetka wyobrażająca boga Besa w charakterystycznej koronie uformowanej z piór, w konwencji wojownika, z okrągłą w zarysie tarczą i mieczem. Zabytek datowany jest na okres grecko-rzymski. ©The Trustees of the British Museum

⁶ Ikonografię militarną w przypadku bóstw o egipskim rodowodzie możemy głównie zaobserwować w przypadku przedstawień figuralnych Harpokratesa czy Apisa, zobacz dla przykładu: F. Naerebout, *Cuius regio, eius religio? Rulers and Religious Changes in Greco-Roman Egypt*, [w:] *Power, politics, and the cults of Isis .Proceedings of the Vth International Conference of Isis studies, Boulogne-sur-Mer, October 13–15, 2011*, ed. L. Bricault, M. J. Versluys, Leiden–Boston 2014, s. 45, przypis nr 75. Zdecydowanie szeroko rozpozszechnionym bóstwem, w którego wizerunkach zidentyfikować możemy elementy militarne pozostaje Harpokrates, zob. m.in.: D.M. Bailey, *Catalogue of the Terracottas...*, s. 35, nr 3068_{GR}, tabl. 12; F. Dunand, *Catalogue des terres...* s. 84–86, nr 175 (AF1037), nr 176 (AF7822 B), nr 177 (E 20609), nr 178 (E 20610), nr (E 20610), 179 (E 20858).

Obraz wojowniczego boga Besa, nie stanowi jednolitej czy też zamkniętej formy ikonograficznej, choć składa się z kilku elementów plastycznych to charakteryzuje się licznymi wariantami wyobrażeń i konwencji w jakich bóstwo zostało zobrazowane.

Jedną z najbardziej charakterystycznych form ikonograficznych jest obraz boga z hellenistyczną tarczą wzorowaną na celtyckiej *thyreos*, lub małą okrągłą *peltai*, oraz z mieczem. Wizerunkom militarnym bóstwa, towarzyszy niekiedy większa hoplicka tarcza *aspis*, jak też i inne elementy, identyfikowane z wojskowością: zbroja lub wojskowy ubiór, często o macedońskim charakterze. Inne przedstawienia wojowniczego bóstwa złożone są z interesującego elementu ikonograficznego w postaci węża⁷, który, jak słusznie stwierdza m.in. Yuri Volokhine, został przyjęty do ikonografii Besa od egipskiego (boga) demona Aha⁸. Jak dalej wskazuje badacz:

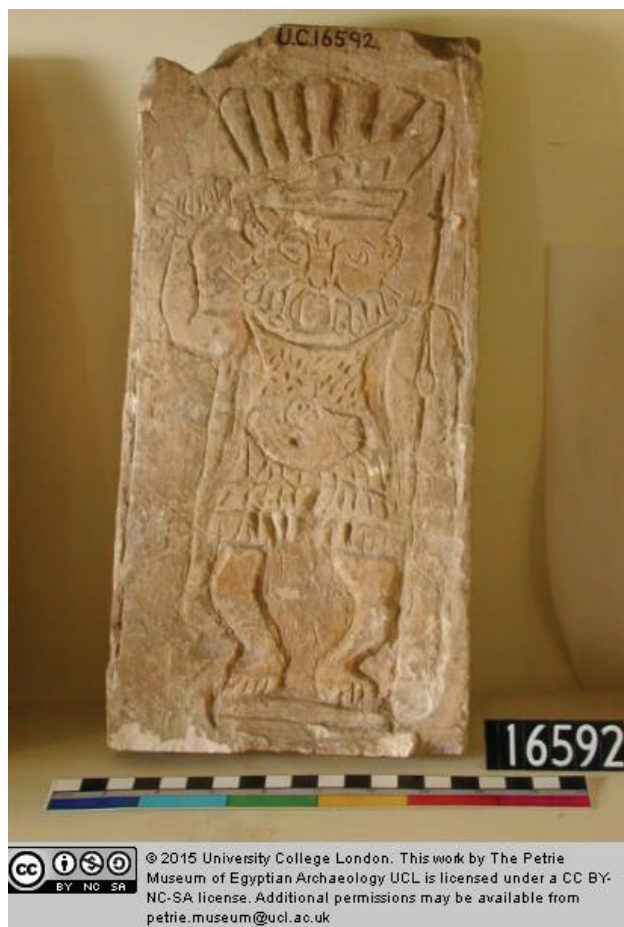
Dans le cas du Bès au serpent hellénistique, nous penserions à la possibilité d'une double lecture, à une rencontre, un croisement d'abord iconographique, entre deux motifs : l'un égyptien (la domination des reptiles grâce à la magie), l'autre grec (le serpent comme signe de divinités infernales)⁹.

⁷ Y. Volokhine, *Une représentation d'un Bès...*, s. 160–163. Jak słusznie stwierdza Y. Volokhine „Le motif d'une divinité maîtrisant des animaux dangereux et venimeux est répandu dans l'ensemble du monde proche-oriental, dans lequel on constate spécialement l'existence de divinités «aux serpents»; lorsque la déesse Qadesh survient dans l'imagerie égyptienne, elle tient habituellement une poignée de serpents. C'est également le cas, en Égypte, en ce qui concerne plusieurs divinités mineures dont l'image est véhiculée par les vignettes des livres funéraires”, cyt. za: ibidem, s. 160).

⁸ Ibidem, s. 161. Należy zauważyć, że religia starożytnego Egiptu nie definiuje pojęcia demon (H. te Velde, *Dämonen*, „Lexikon der Ägyptologie” 1975, t. 1, 980–984 (kolumny); K. Szpakowska, *Demons in Ancient Egypt*, „Religion Compass” 2009, vol. 3/5, s. 799–805; S. Jędraszek, *Wojownicze Bóstwa Bes...*, s. 146 przepis nr 2. Na temat znaczenia symbolu węża zob.: N. B. Hannen, *Snakes*, [w:] The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt, Vol. 3, red. D. B. Redford, Oxford 2001, s. 296–299. J. Leclant, przytacza przykład Besa, trzymającego zarówno węża, jak i skorpiona, zob. J. Leclant, *A propos d'une terre cuite de Bès à l'oryx*, [w:] *Hommages à Lucien Lerat*, red. L. Lerat, H. Walter, Paris 1984, s. 410.

⁹ Y. Volokhine, *Une représentation d'un Bès...*, s. 163.

Nie sposób w tym artykule przywołać wszystkie interesujące ikonograficznie przykłady militarnego ujęcia bóstwa. Uwaga autora ograniczy się do zilustrowania kilku zabytków, pochodzących z różnych kolekcji muzealnych.

Ryc. 3. Płyta wapienna z wizerunkiem Besa w reliefie, wyobrazonego w konwencji wojownika. Zabytek znajdujący się w kolekcji Petrie Museum of Egyptian Archaeology (UC16592), datowany został na okres rzymski, choć być może, ze względu na typ tarczy, należałoby przesunąć datowanie zabytku na okres hellenistyczny. Courtesy of the Petrie Museum of Egyptian Archaeology, UCL

Obraz apotropaicznego boga Besa ukształtowany w sztuce Egiptu okresu faraonńskiego, jak też i grecko-rzymskiego, był szeroko spopularyzowany i rozpowszechniony szczególnie w kontekście religijności prywatnej i indywidualnej pobożności¹⁰. Rozwój ikonograficznych przedstawień interesującego nas tutaj bóstwa, potwierdzony w szerokiej gamie zabytków wykonanych z różnorodnych materiałów, poświadczony jest już dla okresu Średniego Państwa. Plastyczne formowanie wizerunków Besa w układzie diachronicznym przebiegało wieloetapowo, co szczególnie dobrze reprezentują liczne zabytki archeologiczne, wyobrażające Besa oraz inne przedmioty, których formę nadano obrazowi bóstwa¹¹. W tym miejscu należy również zauważyć, że niezwykle złożone są kwestie odnoszące się do teologicznej natury interesującego nas tutaj opiekuńczego Besa, który jak zaznacza to m.in. Victor Tran Tam Tinh, nie posiada jednego wyraźnego mitu narracyjnego, odwołującego się bezpośrednio do jego postaci, nie ma również genealogicznej teogonii¹². Przytoczony fakt bez wątpienia kontrastuje¹³ z rozbudowaną i bogatą ikonografią Besa, którego wizerunki – jak już nadmieniono – były bardzo rozpowszechnione w drobnej plastyce fi-

¹⁰ S. Jędraszek, *Bóg Bes a religijność prywatna – wybrane przykłady*, „Przegląd Religioznawczy” 2012, t. 245, z. 3, s. 3–20.

¹¹ Wystarczy tu nadmienić, że wizerunki Besa często współwystępują na licznych przedmiotach toaletowych, (G.A. Bénédite, *Objets de toilette*, El Cairo 1911, s. 58, nr 18584, nr 44583, tabl. XXV; 59, nr J.28363, nr 18583, tabl. XXIV) czy w ramach szerszych grup, gdzie bóstwo współtowarzyszy innym motywom ikonograficznym o znaczeniu religijnym czy magicznym. Zob. m.in.: wizerunki maski boga Besa współwystępujące na tzw. stelach Horusowych, L. Kákosy, *A late Horus Cippus*, [w:] *Mélanges offerts à Edith Varga: «le lotus qui sort de terre»*, red.: H. Györy, E. Varga, Budapest 2001, s. 217–220; L. Kákosy, *A propos des statues guerisseuses et d'une statues de Bes au musée du Louvre*, [w:] *La magie en Égypte : à la recherche d'une définition : actes du colloque organisé par le Musée du Louvre, les 29 et 30 septembre 2000*, red. Y. Koenig, Paris 2002, s. 275–284.

¹² V. Tran Tam Tinh, *Bes*, „Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae” 1986, vol. 3/1, s. 107; C. R. Dillaire, *Egyptian Prosperity Magic. Spells & Recipes for Financial Empowerment*, Woodbury 2011, s. 35; zob. również: M. Malaise, *Bes et les croyances solaires*, [w:] *Studies in Egyptology: presented to Miriam Lichtheim. Vol 2*, red. S. Israelit-Groll, Jerusalem 1990, s. 688; M. Malaise, *Bès et la famille Isiaque*, „Chronique d'Égypte” 2004, vol. 79, s. 274; C. Boutantin, op. cit., s. 137l.

¹³ Y. Volokhine, *Quelques aspects de...*, s. 254.

guralnej, zarówno w okresach farańskiego Egiptu, jak również w czasach hellenistycznych czy w okresie rzymskiego panowania.

W interesującym nas tutaj przedziale chronologicznym, to jest w okresie hellenistycznym i rzymskim, w Egipcie rozwijały się niezwykle intensywnie i prężnie sztuka i rzemiosło koroplastów. To właśnie ta gałąź artystycznej twórczości rzemieślniczej dostarcza licznych przykładów – zarówno statuarycznych ujęć, jak również zabytków w formie terakotowych plakierek – militarnych wizerunków boga Besa. Należy także zauważyć, że to właśnie w sztuce terakoty, szczególnie statuarycznej, obraz boga w konwencji wojownika został w pełni wyeksponowany. Obraz boga Besa wyposażonego w atrybuty wojowników składające się z tarczy, miecza, czy też zbroi w postaci m.in. pancerza torsowego¹⁴, zyskał dużą popularność, właśnie w tej dziedzinie ówczesnej wytwórczości rzemieślniczej. Identyfikacja tego obrazu z czasami rzymskiego panowania, jest współcześnie kwestią dyskusyjną. Należy bowiem, zauważyć – o czym szerzej niżej – że wizerunek w pełni uzbrojonego bóstwa, dzierżącego miecz oraz tarczę (szczególnie hellenistyczny *thyreos*), ukształtowany został już w sztuce koroplastów, w okresie hellenistycznym. Natomiast datowanie wizerunków militarnych bóstwa na okres rzymskiego panowania, szczególnie przy braku informacji na temat pierwotnego kontekstu archeologicznego – co jest bardzo częste – uniemożliwia precyzyjne przyporządkowanie chronologiczne poszczególnych egzemplarzy statuarycznych zabytków terakotowych. Dlatego też częstym kryterium chronologicznym pozostają studia nad ikonografią bóstwa. To właśnie taka analiza stylistyczna interesujących nas tutaj wyobrażeń pozwoliła na ukształtowanie się terminu „Bes legionista”, czy też „Bes w rzymskim uzbrojeniu”, który to od razu sugeruje przyporządkowanie chronologiczne. Należy jednak zauważyć za Y. Volokhine:

Manifestement, cette iconographie militaire s'enracine avant l'époque impériale romaine : il est dès lors délicat de parler de „Bès légionnaire”,

¹⁴ Zobacz także fragmentarycznie zachowaną grupę pochodzącą z Memfis, wyobrażającą Besa w pancerzu torsowym zakończonym *pteryges*. Nadmieniany zabytek, pozostający w kolekcji Petrie Museum of Egyptian Archaeology (UC47982), identyfikować chronologicznie należy z okresem hellenistycznym.

et de mettre en relation la naissance de cette iconographie avec la présence militaire romaine sur le sol d'Égypte¹⁵.

Z drugiej jednak strony, należy także zwrócić uwagę, że datowanie niektórych przykładów zabytków wyobrażających Besa w konwencji wojownika może być trafnie określone na okres rzymski, przy czym należy pamiętać, że pierwowzór ikonograficzny chronologicznie łączyć należy z okresem hellenistycznym. W okresie rzymskiego panowania natomiast wizerunki militarne Besa mogły zostać nadal wytwarzane z wykorzystaniem wzorów i form z wcześniejszych przykładów¹⁶, służących do wytwarzania zabytków terakotowych.

Chronologiczna identyfikacja wizerunków wojowniczego boga Besa, a szczególnie tych zabytków, którym współtowarzyszy atrybut w formie hellenistycznej tarczy *thyreos*, wiązana winna być z czasami panowania władców z dynastii Lagidów, a ściślej z latami panowania Ptolemeusza II Filadelfosa (282–246 przed Chr.)¹⁷. To właśnie wówczas po raz pierwszy w ikonografii Besa pojawiła się charakterystyczna celtycka tarcza o owalnym zarysie, często z wyraźnie wyeksponowanym na jej środku *umbo*¹⁸. Tak sformułowaną opinię potwierdzają również inne zabytki terakotowe, w tym figuralne wyobrażenia celtyckich najemników w charakterystycznych płaszczach spiętych fibulą, trzymających właśnie tarcze typu *thyreos*¹⁹. O obecności celtyckich najemników w siłach militarnych Lagidów,

¹⁵ Y. Volokhine, *Une représentation...*s.158.

¹⁶ Zob. interesującą formę (zabytek odkryto w Naukratis, w miejscu identyfikowanym z warsztatem koroplastycznym, znajdującym się we wschodniej części miasta), służącą do odciskania terakotowych przedstawień Besa wojownika, datowaną na III–II w. przed Chr., D. M. Bailey, *Catalogue of the Terracottas ...* s. 39, nr 3098_{EA}, tabl. 17).

¹⁷ Współregent od 285/84 przed Chr.

¹⁸ Y. Volokhine, *Une représentation...*, s. 159.

¹⁹ D. M. Bayley, próbując odpowiedzieć na pytanie dlaczego koropłaści wytwarzali terakotowe statuetki wyobrażające najemników służących w armii ptolemejskiej, stwierdził m.in. „This is part of wider question, as Egyptian terracottas of Graeco-Roman period are something of an enigma. They differ markedly from figures made elsewhere, and although the majority have a religious significance as votive or designed for household shrine, a large proportion are not explainable in this way. [...] The Nubian and Gaul were stereotypes, such as were found in the theatre, where actors played parts identified plainly

informuje nas szereg źródeł, zarówno archeologicznych, jak i o charakterze historycznym. To właśnie obecność celtyckich wojowników w siłach militarnych Lagidów zainspirowała koroplastów do zastosowania charakterystycznego dla tej grupy wojowników uzbrojenia w postaci dużej owalnej tarczy. Współwystępowanie tego elementu ikonograficznego w obrazie boga Besa ma, jak należy sądzić, szerokie znaczenie symboliczne i magiczne, ale również odnosi się do wydarzeń politycznych²⁰. Bez wątpienia bowiem sztuka koroplastów, a przynajmniej niektóre z poruszanych przez nią tematów, identyfikowane być mogą z polityką propagandową Ptolemeuszy.

Ryc. 4. Terakotowa butelka stylizowana na wyobrażenie Besa ukazanego w konwencji jeźdźca. Zabytek odnaleziony w Fajum, datowany jest na II wiek przed Chr. ©The Trustees of the British Museum

by the masks they wore: these, too, were modelled in terracotta”, cyt. za: D.M. Bailey, *Mercenaries in Egypt, Gaulish and Nubian mercenaries in Ptolemaic Egypt. Two terracotta figures recently acquired by the British Museum*, „Minerva, The International Review of Ancient Art & Archaeology” 1995, vol. 6, iss. 3, s. 39. Zob. również: S. Jędraszek, *Wybrane aspekty odnoszące się do obecności celtyckich najemników w siłach militarnych Lagidów*, [w:] *Studia z dziejów Celtów*, t. 1, red., D. Waszak, Kalisz–Oświęcim 2013, s. 71–92. Zob. także: S. Jędraszek, *Wybrane przykłady terakotowych statuetek wyobrażających wojowników nubijskich z Egiptu okresu grecko-rzymskiego. Temat do dyskusji*, [w:] *Res Militaris. Studia nad wojskowością antyczną*, t. 2, red. D. Waszak, Warszawa 2015, s. 47–57 (w druku).

²⁰ Szerzej zob. S. Jędraszek, *Bóg Bes a religijność...* s. 3–20.

Interesujący nas tutaj militarny obraz boga Besa, który charakterystyczny jest dla okresu hellenistycznego, ewoluował graficznie przynajmniej od okresu Nowego Państwa. Wówczas to bowiem po raz pierwszy współwystępowały w obrazie boga Besa takie symbole jak noże²¹. To właśnie w tym okresie należy szukać genezy obrazu militarnego bóstwa. Ponadto ta ikonograficzna formuła nawiązuje do egipskiej proveniencji bóstwa – genezy Besa i jego powiązań z demonem Aha²². Jak stwierdza między innymi Michael Malaise, Bes mógłby stanowić personifikację lub wcielenie Aha²³.

Zarówno w okresie hellenistycznym, jak i rzymskim, wojownicze wizerunki bóstwa, któremu towarzyszą symbole militarne i często współwystępujące węże (trzymane przez Besa), cechują się znacznie precyzyjniejszym modelowaniem i plastycznym opracowaniem. Całość kompozycji bóstwa wykazuje wówczas znacznie większą dbałość o detale, co dostrzec możemy

²¹ Zob. V. Wilson, *Iconography of Bes in Cyprus and the Levant*, „Levant” 1975, vol. 7, s. 80; V. Tran Tam Tinh, op. cit., s. 106; O. El-Aguizy, *Dwarfs and Pygmies in Ancient Egypt*, „Annales du service des antiquités de l'Égypte” 1987, vol. 71, s. 58; J.F. Romano, Notes on the Historiography... s. 99; Y. Volokhine, Une représentation... s. 157. D. Meeks, *Génies, anges, démons en Égypte*, „Sources orientales” 1971, vol. 8, s. 53; C. Boutantin, op. cit., s. 137.

²² H. Altenmüller, *Bes*, „Lexikon der Ägyptologie” 1975, vol. 1, 722, (kolumny); Y. Volokhine, *Dieux, masques, et hommes: à propos de la formation de l'iconographie de Bès*, „Bulletin de la Société d'Égyptologie, Genève” 1994, vol. 18, s. 86; Y. Volokhine, *La frontalité dans l'iconographie de l'Égypte ancienne*, Genève 2000, s. 74–75. H. Altenmüller podkreślał, że wojowniczy charakter Besa wywodzi się od egipskiego bóstwa Aha [zob. H. Altenmüller, *Aha*, „Lexikon der Ägyptologie” 1975, vol. 1, 96–98 (kolumny)], z I okresu Starego Państwa, którego wczesne przedstawienia nie pozwalają na odróżnienie od Besa. Podobnie w opinii K. Babraja i H. Szymańskiej, militarne cechy ikonograficzne Besa zostały przejęte od wojownicze bóstwo Aha (K. Babraj, H. Szymańska, *Bogowie Starożytnego Egiptu*, Kraków 2000, s. 184). W miejscu tym możemy również odnotować za Y. Volokhine: „Avec le dieu Aha des ivoires magiques, la plupart des éléments constitutifs de la future iconographie de Bès sont présents; l'espace sauvage dans lequel il évolue, la nudité, le rôle magique dé à l'enfance, à la naissance, la frontalité de la figuration. Les jambes de Aha sont souvent fléchies comme celles d'un danseur ou d'un guerrier prêt à l'attaque; cette position s'apparente également à celle d'un nain aux jambes arquées” (Y. Volokhine, *Dieux, masques, et homme...* s. 81).

²³ M. Malaise, *Bes* [w:] *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. 1, ed., D. B. Redford, Oxford 2001, s. 180.

w modelowaniu takich atrybutów, jak zbroja czy draperie szat. Szczegóły takie często przemawiają za datowaniem omawianej grupy zabytków na okres rzymskiego panowania. Stąd też niekiedy statuetkom wyobrażającym bóstwo w konwencji wojownika przypisuje się powstanie w okresie rzymskiego panowania. Niemniej jednak, trudno to utrzymać, szczególnie gdy Besowi towarzyszy owalna w zarysie hellenistyczna tarcza *thyreos*, którą to identyfikuje się, niekiedy mylnie, z rzymskim *scutum*²⁴.

Oczywiście nadmieniana owalna hellenistyczna tarcza *thyreos* nie stanowi jedyne go typu tarczę spotykaną w ikonografii bóstwa. Znane są również statuetki Besa, w których bóg trzyma małą okrągłą w zarysie tarczę peltasty²⁵ czy większą hoplity²⁶, z których część wyjątkowo jest jeszcze dodatkowo zdobiona. Fakt występowania na powierzchni tarczy reliefowego zdobienia, przyjmującego rozmaite geometryczne czy kwiatowe formy²⁷, stanowić może wyznacznik chronologiczny, identyfikujący statuettkę czy też całą serię zabytków z okresem rzymskiego panowania. Nie ulega

²⁴ Jak słusznie zauważa Y. Volokhine: „La fait le plus notoire, tendant à prouver l’origine hellénistique de la militarisation de Bès, est que le dieu brandit parfois, outre son épée, un bouclier ovale, à ombos central. [...] Ce bouclier est une arme celtique, connue sous le nom grec de *thureos*” (Y. Volokhine, *Une représentation d’un... s.* 158).

²⁵ Ibidem, s. 158–159, il.2; J. Fischer, *Griechisch – römische Terrakotten aus Ägypten. Die Sammlungen Sieglin und Schreiber Dresden, Leipzig, Stuttgart, Tübingen, Tübingen* 1994, s. 252, nr 531, tab. 53; s. 252, nr 534, tab. 53; s. 255, nr 544, tab. 53; s. 253, nr 536, tab. 54; s. 254, nr 542, tab. 54; s. 257, nr 553, tabl. 55. P. Graindor, *Terres cuites de l’Égypte gréco-romaine. Publié avec le concours de la Fondation universitaire de Belgique*, Antwerpen 1939, s. 74, tab. V nr 4; E. Feucht, J. Assmann, *Vom Nil zum Neckar: Kunstschatze Ägyptens aus pharaonischer und koptischer Zeit an der Universität Heidelberg*, Berlin–New York 1986, s. 198, nr 572; P. Ghalioungui, G. Wagner, *Terres cuites de l’Égypte gréco – romaine de la collection P. Ghalioungui, „Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Deutsches Archäologisches Institut. Abteilung Kairo”* 1974, vol. 30, iss. 2, s. 191–192, tabl. 61e; W. Weber, *Die ägyptisch-griechischen terrakotten* (=Königliche Museen zu Berlin, Mitteilungen aus der ägyptischen Sammlung, 1), Berlin 1914, s. 159; E. Breccia, *Terrecotte figurate greche e greco – egizie del Museo di Alessandria, II*, Bergamo 1934, s. 37, nr 189 (23246), tabl. XLIX 242.

²⁶ Zob. m.in.: V. Tran Tam Tinh, op. cit., s. 80 nr: 38i, 38m. Być może zdobienie to, przynajmniej w części statuetek, miało głównie pełnić funkcje estetyczne.

²⁷ F. Dunand, *Catalogue des terres cuites gréco-romaines d’Égypte*, Paris 1990, s. 39–40, nr AF 6839, fot. 34.

bowiem wątpliwości, że w okresie rzymskim sztuka koroplastów, uwzględniając walory estetyczne oraz technikę plastyczną, wykazuje znacznie większy postęp w porównaniu z okresem hellenistycznym. Być może dekoracje znajdujące się na tarczach miały jeszcze jakieś znaczenie, być może w sposób symboliczny odwoływały się do funkcji samego Besa. Niestety nie jesteśmy obecnie tego w stanie jednoznacznie stwierdzić. Różnorodność elementów ikonograficznych o charakterze wojskowym, składających się na militarny obraz Besa, każe przypuszczać, że zarówno w okresie hellenistycznym, jak i rzymskim, bóstwo to ulegało różnym wpływom kształtującym i formułującym jego obraz. Możliwe jest wysunięcie hipotezy, że różnorodne typy tarczy towarzyszące bóstwu nie współwystępowały w jednym okresie. Być może owalny *thyreos*, w obrazie bóstwa pojawiła się jako następstwo zastosowania tarczy typu *peltai*²⁸. Znamy bowiem między innymi terakotową statuetkę datowaną przez Françoise Dunand na okres hellenistyczny, pochodzącą z Tanis, wyobrażającą wojownika pieszego z tarczą peltasty²⁹.

W pełni wypracowana w okresie hellenistycznym ikonografia apotropaicznego boga Besa, wyobrazonego w konwencji wojownika, obejmuje – oprócz wzmiankowanych już wyżej różnego typu tarcz – także pancerz, często zakończony u dołu *pteryges*, oraz miecz, który niekiedy możemy scharakteryzować jako *kopis* lub *machaira*³⁰. Szczególnie w przypadku tych ostatnich atrybutów należy zauważyć, że elementy te często przedstawione zostały z niewielką dokładnością co do szczegółów, stąd czasami nie można dokładnie określić typu miecza.

²⁸ Ibidem: s. 40 nr E 16123, fot. 40; s. 40 nr E 20694, fot. 37; 41 nr E 29794, fot. 39.

²⁹ Ibidem: s. 217 nr E 16124, fot. 590. Zobacz również terakotową statuetkę wyobrażającą wojownika z tarczą peltasty, z wyraźnie zaznaczonym obrębem, J. Fischer, op. cit., s. 119, tabl. 3. Zabytek, o którym mowa datowany został na okres hellenistyczny, choć z dużym prawdopodobieństwem można zasugerować jego datowanie na okres wczesno hellenistyczny.

³⁰ H. Szymańska, *Terres cuites...s.* 213–214, nr: 155–157, tab. 18; S. Jędraszek, *Wojownicze bóstwo ...* s. 162.

Ryc. 5. Terakotowa statuetka pochodząca z Egiptu (odnaleziona w Naukratis) wyobrażającą biegnącego Besa, w konwencji wojownika, m.in. z mieczem i charakterystyczną tarczą typu *thyreos*. Zabytek datowany został na II-I wiek przed Chr. ©The Trustees of the British Museum

Ikonografia Besa militarne należy do intrygujących zjawisk ikonograficznych z licznych powodów. Jednym z nich jest fakt, że część wizerunków bóstwa w konwencji wojownika wykazuje cechy i tendencje plastyczne zmierzające do archaizacji jego obrazu, szczególnie nawiązując do przedstawień bóstwa uformowanych w okresie Nowego Państwa. Z kolei inne, szczególnie zabytki terakotowe wyobrażające Besa jako wojownika, wykazują tendencje hellenizacji wizerunku bóstwa, odwołując się przy tym do dziedzictwa greckiej sztuki koroplastów. Te dwa główne kierunki rozwoju ikonografii bóstwa nie wydają się bez znaczenia. Jak należy sądzić, powiązane są z funkcjami apotrapiicznymi Besa i jego znaczeniem w religii prywatnej i indywidualnej pobożności, określonych grup etnicznych składających się na społeczeństwo Egiptu okresu grecko-rzymskiego. Bóstwo to w zależności od ikonograficznej formuły, mogło być czczone zarówno

w gronie miejscowej, egipskiej ludności, jak również ze względu na swoją hellenistyczną ikonografię, w społeczeństwie kulturowo identyfikowanym z cywilizacją grecką, macedońską czy rzymską. Jeśli zaakceptujemy takie stanowisko, wówczas łatwiej interpretować ikonografię bóstwa, w której zaistniały zarówno silne tendencje plastyczne odwołujące się do jego klasycznej egipskiej ikonografii i świadomej archaizacji, jaka zaistniała w okresie hellenistycznym (kontynuowanej w okresie rzymskim) w przypadku części wizerunków bóstwa. Fakt taki mógł zapewne wiązać się z odbiorcami takiego wizerunku apotropaicznego boga, którymi mogli być głównie Egipcjanie. Natomiast zhellenizowany obraz Besa, głównie jego wizerunki, którym towarzyszy uzbrojenie, mógł zostać szczególnie adresowany do nieegipskiej ludności Egiptu okresu hellenistycznego i czasów supremacji rzymskiej. Być może, czego nie jesteśmy również – jak się wydaje – w stanie jednoznacznie wykluczyć, wizerunki militarne, szczególnie te, które prezentują bóstwo w pełni uzbrojone, wraz z pancerzem i *pteryges*, mogły być użytkowane w celach religijnych przez elity egipskie, ulegające procesowi hellenizacji.

Przyjęcie stanowiska, że część przedstawień bóstwa, została świadomie zhellenizowana pozwala ponadto zasugerować, że to właśnie w okresie panowania Lagidów należy umiejscawiać militarną formułę boga Besa. Natomiast znaczenie samego tak uformowanego obrazu wykracza znacznie szerzej, poza ramy religijności prywatnej czy też indywidualnej pobożności, przyjmując również funkcję propagandową, identyfikowane z polityką Ptolemeusza. Za przykład ilustrujący właśnie taką wymowę symboliczną militarnego obrazu boga Besa posłużyć może zabytek odnaleziony na początku ubiegłego stulecia w Tell Atrib³¹. Bes wyobrażony w konwencji ma-

³¹ P. Perdrizet, *Les terres cuites grecques d'Égypte de la collection Fouquet*, Nancy–Paris–Strasbourg 1921, tabl. XLI, nr 134; H. P. Laubscher, *Ein ptolemäisches Gallierdenkmal*, „Antike Kunst” 1987, vol. 30, 2, s. 151, 154, tabl. 21, 6; Z Tell Atrib znany również figurkę Besa w koronie, trzymającego w prawej dłoni miecz/sztylet, w lewej węża. Terakotowa statuetka odnaleziona została we wczesnoptolemejskiej warstwie, w miejscu wyschniętej cegły w murze, spełniając funkcję depozytu (szerzej: H. Szymańska, K. Babraj, *Aus den Brennöfen von Athribis (Ägypten): Neue Funde aus dem Ptolemäischen Stadtviertel*, „Antike Welt” 2004, vol. 35, s. 33–37, il.: 3, 4. Zob. również: C. Boutantin, op. cit., s. 155; H. Szymańska, *Terres cuites...* s. 213–214, nr 155, 156, 157, tabl. 18; zobacz

cedońskiego żołnierza, z okrągłą tarczą *pelta* z wyraźnie zaznaczonymi jej krawędziami, w chitonie z całym wyposażeniem wojskowym, łącznie z obuwiem *krepides*, ma na głowie koronę symbolizującą diadem zwycięstwa. Bóstwo ukazane zostało w pozie deptania tarczy, *thyreos*. Wizerunek Besa w tryumfującej pozie należy do wyjątkowo interesujących ilustracji bóstwa. Prócz funkcji ochronnych obraz taki zapewne miał daleko szersze symboliczne znaczenia, które współcześnie identyfikować należy z ideologią władzy i zwycięstwa. Być może, w wąskim znaczeniu, da się identyfikować obraz ze zwycięstwem wojsk ptolemejskich odniesionym nad zbuntowanymi oddziałami celtyckich najemników, natomiast w znaczeniu szerszym – nad wszystkim wrogami ptolemejskiego Egiptu³². Tak uformowanemu obrazowi bóstwa możemy również przypisywać jeszcze szersze znaczenia i funkcje, odnoszące się zarówno do religijnego znaczenia samego Besa, identyfikowanego z szeroko rozumianą ochroną i obroną, mające przy tym również wymowę związaną z polityką i ideologią władzy. Za wymowny przykład takiego znaczenia bóstwa posłużyć może statuetka z kolekcji Muzeum Puszkina w Moskwie³³ wyobrażająca Besa w konwencji wojownika, któremu współtowarzyszą symbole w postaci kiści winogron i amfory identy-

również: J. Antoniadis, *Catalogue de la collection d'antiquités Égyptiennes et gréco-romaines*, Alexandrie 1889, s. 3, nr 33. Interesującą uwagę zawarł Y. Volokhine, który stwierdza „Dans le cas du Bès au serpent hellénistique, nous penserions à la possibilité d'une double lecture, à une rencontre, un croisement d'abord iconographique, entre deux motifs : l'un égyptien (la domination des reptiles grâce à la magie), l'autre grec (le serpent comme signe de divinités infernales)”, cyt. za: Y. Volokhine, *Une représentation d'un...s.* 163.

³² S. Jędraszek, *Wojownicze bóstwo...*, s. 164–165.

³³ V. V. Pavlov, S. I. Hodżaś, *Egipetskaâ plastika malyh form*, Moskwa 1985, s. 88, il. 191; S. Hodjash, *God Be's images in the Ancient Egyptian Art, in the Collection of the Pushkin State Museum*, Moscow 2004, s. 107 nr 79; zob. również interesującą terakotową grupę, datowaną na okres ptolemejski, pochodzącą z Memfis, znajdującą się w kolekcji Petrie Museum of Egyptian Archaeology, w której militarnemu wyobrażeniu Besa w zbroi towarzyszy amfora (UC 47982); zob. również: J. Fischer, op. cit., s. 254–255, nr 543, tab. 53. W rzemiośle koroplastycznym Egiptu okresu grecko-rzymskiego spotykamy wiele statuetek, które identyfikować należy między innymi z Dionizosem i bóstwami z jego kręgu. Jednym z interesujących zabytków (obecnie w kolekcji Muzeum Brytyjskiego) jest fragment terakotowej buteleczki odnalezionej w Naukratis. Zabytek wyobrażający głowę Dionizosa prezentuje m.in. brodę bóstwa stylizowaną na kiść winogron (D. M. Bailey, *Catalogue of the Terracottas ...* s. 99, nr 3337_{GR}).

fikowane z Dionizosem, bóstwem wiązany w Egipcie doby Ptolemeusza z władzą i ideologią Lagidów³⁴.

Sugestywnym przykładem propagandowego znaczenia militarnego obrazu boga Besa, choć ikonograficznie nieco odmiennego od wymienionych obiektów, jest terakotowa butelka przedstawiająca Besa w konwencji jeźdźca³⁵. Omawiany zabytek pochodzi z Fajum (znajduje się obecnie

³⁴ Ptolemeusze uznawali Dionizosa za swojego protoplastę – zob. L. Kahil, *Cults in Hellenistic Alexandria*, [w:] *Alexandria and Alexandrianism, Papers Delivered at a Symposium Organized by The J. Paul Getty Museum and The Getty Center for The History of Art and Humanities and Held at the Museum, April 22–25, 1993*, Malibu 1998, s. 80–81. I tak, np. Ptolemeusz XII Neos Dionisos (80–51 przed Chr.), nawiązując do oficjalnej genealogii Lagidów, chciał uchodzić za nowe wcielenie Dionizosa, wprowadzając do swoich przydomków oficjalnych Neos Dionysos. Imię kultowe Ptolemeusza XII zwracało uwagę na jego artystyczne upodobania, łączące się zwłaszcza z kultem Dionizosa (R. M. Errington, *Historia świata hellenistycznego 323–30 p.n.e.*, przeł. A. Gąsior-Niemiec, Kraków 2010, s. 362; zob. również: A. Łukaszewicz, *Kleopatra. Ostatnia królowa starożytnego Egiptu*, Warszawa 2005, s. 53, Dwie rzeźby, grecka i egipska, alternatywnie ukazują Ptolemeusza XII jako „młodego Dionizosa“ i „młodego Ozyrysa“, zob. P. E. Stanwick, *Portraits of the Ptolemies: Greek Kings As Egyptian Pharaohs*, Austin 2002, s. 60). Znane są również monety przedstawiające Ptolemeusza IV lub Ptolemeusza V w koronie z bluszczu (zob. S.-A. Ashton, *Ostatnie królowe Egiptu*, Warszawa 2006, s. 53). Jaskrawym przykładem adaptacji na gruncie egipskim greckich kultów misteryjnych jest fakt wydania przez Ptolemeusza IV Filopatora, około 210 r. przed Chr. edyktu nakazującego deklarację tych z osób, które w Egipcie dokonywać miały wtajemniczeń dionizyjskich (F. Dunand, *The factory of gods*, [w:] *Alexandria, third century BC. The knowledge of the world in a single city*, ed. Chr. Jacob, F. De Polignac, Alexandria 2000, s. 153 nn.; J. Méléze-Modrzejewski, *Żydzi nad Nilem: od Ramzesa II do Hadriana*, przeł. J. Olkiewicz, Kraków 2000, s. 190; M. Wojciechowski, *Apokryfy z Biblii Greckiej, 3 i 4 Księga Machabejska, 3 Księga Ezdrasza, oraz Psalm 151 i Modlitwa Manassesza*, Warszawa 2001, s. 61; L. Renaut, *Ptolémée Philopator et le stigmaté de Dionysos*, „Métis. Anthropologie des mondes grecs anciens” 2006, N.S. 4, s. 211–238; zob. również: Y. Volokhine, *Quelques aspects de Bès...*, s. 248–253; A. Świderkówna, *Kiedy piaski egipskie przemówiły po grecku*, Warszawa 2009, s. 161–162.

³⁵ M. Malaise, *Bes et les croyances...* s. 687; D. M. Bailey, *Catalogue of the Terracottas...*, s. 40, nr 3103_{EA}, tabl. nr 18, zbliżony ikonograficznie zabytek: nr 3102_{GR}, tabl. 18. Zob. również terakotową statuetkę wyobrażającą Besa w konwencji jeźdźca, z wygiętym mieczem. Zabytek znajdujący się w zbiorach Petrie Museum of Egyptian Archaeology, pochodzący z Memfis, datowany jest na okres ptolemejski (UC48050). Niemniej jednak być może zabytek, o którym mowa może być identy-

w kolekcji British Museum), choć ze względu na brak zachowanej korony bóstwa uformowanej z piór – charakterystycznego elementu ikonograficznego Besa – datowany był na II wiek przed Chr. Bes wyobrażony został w macedońskiej zbroi, w chitonie z krótkimi rękawami i *pteryges*. Na zbroję pancierz została narzucona chlamida spięta na piersi fibulą; pod szatą dostrzegalny jest miecz. W podobnym typie ikonograficznym wykonana została terakotowa statuetka pochodząca z Budapesztu, wyobrażająca Besa w konwencji jeźdźca z tarczą³⁶. Wizerunek ten w kontekście atrybutów ikonograficznych, wywołuje szereg podobieństw z obrazem Besa wojownika wyobrażonego jako piechura. Interesujące w tym wypadku jest to, że samo bóstwo przyjmuje tutaj formę butelki, służącej być może do przechowywania wody, która miała mieć magiczne, być może uzdrawiające, właściwości³⁷.

fikowany także jako przedstawienie Harpokratesa konno, z zakrzywionym mieczem i amforą. Jak słusznie wskazuje F. Naerebout, konna ikonograficzna formuła interesującego nas tutaj bóstwa Biesa, jest zjawiskiem rzadkim, (F. Naerebout, op. cit., s. 44). Zob. również zbliżone typy ikonograficzne: V. Tran Tam Tinh, op. cit., 104, 77b, 77d. Typ jeźdźca w koroplastyce egipskiej jest niezwykle popularny szczególnie w okresie hellenistycznym. W tej grupie statuarycznych przedstawień, ujmującej zarówno bóstwa, jak i wojowników macedońskich, panuje duża różnorodność stylistyczna i kompozycyjna. Niekiedy również jeźdźcy wyobrażani byli w pozie tryumfu (zobacz: M. Fjeldhagen, *Catalogue of Graeco-Roman terracottas from Egypt: Ny Carlsberg Glyptotek*, Copenhagen 1995, s. 131, Æ.I.N. 491; H. Philipp, *Terrakotten aus Ägypten im Ägyptischen Museum Berlin*, Berlin 1972, nr 43, tabl. 38; A. J. Reinach, *Les Galates Dans L'Art Alexandrin*, „Monuments et mémoires” 1911, vol. 18, s. 103; K. Myśliwiec, M. B. Said, *Polish–Egyptian Excavations at Tell Atrib in 1994–1995*, „Etudes et Travaux” 1999, vol. 18, s. 179–121; J. Fischer, *Griechisch – römische Terrakotten...*, s. 384, nr 995, tabl. 107; F. Dunand, *Catalogue des terres...*, s. 214–215, il. 581 (E 20842).

³⁶ Zob. L. Török, *Hellenistic and Roman Terracottas from Egypt*, Roma 1995, s. 37 nr 19.

³⁷ Woda wykorzystywana była w celach rytualnych na tzw. stelach Horusowych (*Horus-cippi*), które wieńczone były często wizerunkiem maski Besa. Zob. H. Satzinger, *Acque Guaritrice: le statue e le stelle magiche e il loro uso magico-medico nell' Egitto faraonico*, [w:] *La magia in Egitto ai tempi dei Faraoni: atti Convegno Internazionale di Studi, Milano 29–31 ottobre 1985*, red. A. Roccati, A. Siliotti, Verona 1987, s. 189–204.

Ryc. 6. Terakotowa statuetka wyobrażająca boga Besa jako wojownika, z mieczem i okrągłą w zarysie tarczą. Zabytek pochodzący z Memfis, datowany jest na okres hellenistyczny. Courtesy of the Petrie Museum of Egyptian Archaeology, UCL (UC47974)

Podsumowując należy zauważyć, że obraz militarny boga Besa (w którego ikonografii obecne były takie atrybuty jak miecz, tarcze o rozmaitym kształcie i typie, jak również pancerz u dołu zakończony często *pteryges*³⁸), ukształtowany został w pełni w okresie hellenistycznym, należy przypuszczać, że już w czasach panowania króla Ptolemeusza II Filadelfosa.

Badając ikonografię militarną boga Besa, należy również sformułować następujące pytanie, odnoszące się do źródła inspiracji militarnych pozwalających na uformowanie się obrazu wojowniczego boga Besa. Uogólniając, należy zauważyć, że podobnie jak w przypadku innych terakotowych statuetek, szczególnie tych wyobrażających wojowników, elementy militarne w ikonografii bóstwa zostały zainspirowane rzeczywistym uzbrojeniem formacji wojskowych funkcjonujących w strukturze armii Lagidów, szczególnie formacji wojowników pieszych. Być może część militarnego ekwipunku bóstwa została zaadaptowana z innych przedstawień terakotowych, w tym również innych bóstw³⁹. Jeden z takich elementów może stanowić zbroja. Wiemy bowiem, że sztuka koroplastów, szczególnie ikonografia militarna, wypracowała liczne tematy inspirowane ekwipunkiem wojskowym należącym do wyposażenia armii ptolemejskiej. Oczywiście w przypadku sztuki koroplastów nie mamy do czynienia z pełną prezentacją ówczesnego typu

³⁸ Niekiedy także w terakotowych wyobrażeniach bóstwa zidentyfikować możemy również obuwie wojskowe.

³⁹ Sugeruje się słusznie odwrotny proces, to jest adaptację od ikonografii militarnej Biesa elementów uzbrojenia do wizerunków Erosa, szczególnie w postaci takiego atrybutu jak tarcza *thyreos*. Zob. m.in. interesujący zabytek terakotowy przedstawiający Erosa z tarczą *thyreos*, znajdujący się w kolekcji Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg (H. P. Laubscher, op. cit., s. 152, fot. 21.7); zob. również: S. Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romaines: Époques hellénistique et romaine*, Paris 1992, s. 104, fot. 64a; E. Breccia, *Municipalité d'Alexandrie. Alexandria ad Aegyptum. Guide de la ville ancienne et moderne et du Musée gréco-romain*, Bergamo 1914, s. 271–272, fot. 137; L. Török, op. cit., s. 45, nr 36, tabl. XXIX; s. 45–46, nr 37, tabl. XXIX; F. Dunand, *Catalogue des terres...*, s. 61–62, nr 104–105 (E 20813-E 20817). Interesującym zabytkiem jest również terakotowa statueta znajdująca się obecnie w kolekcji Tübingen, wyobrażających Atenę z owalną w kształcie tarczą, którą określić należy jako *thyreos*. Choć zabytek, o którym mowa, datowany jest na okres rzymski, to wydaje się słuszną sugestią jego datowania na okres hellenistyczny (J. Fischer, *Griechisch-römische Terrakotten...*, s. 372, nr: 948, tab. 100).

uzbrojenia wojowników formacji pieszych czy też konnych, co uzależnione jest głównie charakterem rzemiosła koroplastycznego oraz funkcjami identyfikowanymi z tą kategorią źródeł. Należy również odnotować, że uogólnione graficzne formy uzbrojenia, obecne w ikonografii Besa, posiadały głównie wartości symboliczne, odwołujące się do apotropaicznej natury religijnej samego bóstwa.

Zarówno w wymiarze symbolicznym, jak i religijnym, militarny obraz Besa ma liczne znaczenia oraz funkcje, z których apotropaiczne zdają się dominować i odgrywać najbardziej znaczącą rolę. Zhellenizowany obraz Besa umożliwia też wysunięcie hipotezy, że wizerunek bóstwa w jego militarnej formule graficznej może być identyfikowany z symboliką związaną z ideologią władzy Lagidów. Odwzorowania militarnych przedstawień bóstwa z elementami ikonograficznymi, które wiązać należy z cywilizacją egipską i innymi tradycjami, w tym grecką, spowodowały zapewne, że Bes zyskał dużą popularność zarówno w społeczeństwie egipskim, jak i wśród ludności wywodzącej się z innych kultur i cywilizacji śródziemnomorskich. Upowszechnienie wojskowego wizerunku bóstwa w koroplastyce, w sztuce niezwykle popularnej w Egipcie okresu grecko-rzymskiego, charakteryzującej się dużym zasięgiem, obejmującym wiele współczesnych stanowisk archeologicznych, umożliwiło rozpropagowanie takiego wizerunku. Należy przy tym pamiętać, że temat wojskowy bóstwa nie jest jedynym, który został wykreowany w sztuce terakoty, bowiem znane są również statuetki Besa, których ikonografia zdaje się zawierać wyłącznie elementy charakterystyczne dla egipskiego dziedzictwa i egipskiej kultury.

Dlatego też interesujący nas tutaj temat ikonograficzny mógł powstać dla określonej grupy egipskiego społeczeństwa, być może wojowników (szczególnie o egipskim rodowodzie – choć oczywiście także dla żołnierzy innych nacji), których w sposób symboliczny bóstwo miało przede wszystkim ochraniać. Nie przeszkadzało to nadać, militarnemu wizerunkowi Besa wartości i znaczenia odwołujących się do kwestii politycznych, identyfikowanych z walką i militarnym sukcesem. Tak uniwersalne wartości o znaczeniu politycznym mogły również zostać zaadoptowane w rzymskim świecie, stąd też, jak już wskazywano, część terakotowych statuetek prezentujących egipskie bóstwo w konwencji wojownika mogła być produkowana nadal w czasach rzymskiego panowania. Kończąc, należy także podkreślić, że

brak jednolitego ikonograficznie obrazu Besa wojownika, ukształtowanego w okresie hellenistycznym, świadczyć może o spontaniczności samych rzeźmiślników, którzy usiłowali w ikonografii bóstwa zawrzeć zarówno symbole i znaczenia tożsame z egipską tradycją i kulturą, jak też odwołujące się do cywilizacji greckiej i macedońskiej.